

Збірник статей за матеріалами
круглого столу «Проблема
добра і зла у науковій спадщині
Г.О. Балла» (24 травня 2018 р.)

ГУМАННИЙ РОЗУМ

За редакцією В.Л. Зливкова,
О.В. Завгородньої

Інститут психології імені Г.С. Костюка
НАПН України
Лабораторія методології і теорії психології

ГУМАННИЙ РОЗУМ. ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Електронний збірник рекомендовано до друку Вченою радою Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (протокол № 5 від 19 квітня 2018 р.)

Рецензенти:

Власова О.І., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології розвитку КНУ імені Т.Шевченка;

Сердюк Л.З., доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології особистості імені П.Р. Чамати Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Гуманний розум [збірник наукових праць за матеріалами круглого столу «Проблема добра і зла у науковій спадщині Г.О. Балла» (24 травня 2018 р.)] / за ред. В.Л.Зливков, О.В. Завгородня, упорядники С.О. Лукомська, О.В. Котух. – К., 2018. – 193 с.

Збірник статей створений за матеріалами круглого столу «Проблема добра і зла у науковій спадщині Г.О. Балла», який відбувся в Інституті психології імені Г.С. Костюка НАПН України 24 травня 2018 року. Проблеми раціогуманізму, поставлені Г.О. Баллом, лишаються актуальними й нині. У збірнику окреслено сучасні методологічні підходи до вивчення різних аспектів особистості в контексті ідей раціогуманізму Г.О. Балла. Окремі автори аналізують наукову спадщину Г.О. Балла, а інші – базуючись на його науковому доробку, обґрунтовують можливості реалізації різноманітних практичних ідей.

Збірник статей адресовано психологам, соціальним працівникам, студентам вищих навчальних закладів та всім, хто цікавиться психологією особистості.

м. Київ, 2018

© лабораторія методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

ЗМІСТ

Від наукових редакторів	5
<i>Агацова Ю.А.</i> Психологічні особливості формування рівного ставлення до учасників освітнього процесу	6
<i>Воропаєв Е.П.</i> Экстазизм в художественной деятельности	10
<i>Губенко О.В.</i> Проблема істини у психосемантичному вимірі	15
<i>Депутат В.В.</i> Системологічні ідеї Г.О. Балла в контексті проблем інтеграції психологічного знання	22
<i>Дружиніна І.А., Альтмарк А.О.</i> Дослідження динаміки особистісного зростання студентів-психологів	27
<i>Дружиніна І.А., Мирончук Д.П.</i> Дослідження впливу сімейного виховання на міжособистісні стосунки підлітків	32
<i>Завгородня О.В.</i> Творча спадщина Г.О. Балла в контексті подолання роздробленості психологічного знання	39
<i>Зликов В.Л.</i> Проактивність як властивість високофективної особистості	44
<i>Зликов В.Л., Котух О.В.</i> Постмодерна ідентичність та автентичність особистості	48
<i>Зликов В.Л., Лукомська С.О.</i> Модель креативності Джеймса Кауфмана	53
<i>Копилов С.О.</i> Змістовний потенціал трактування культури в раціогуманістичній концепції Г.О. Балла	59
<i>Котух О.В.</i> Проблема самоактуалізації особистості в гуманістичній психології	64
<i>Красва О.А.</i> Трансформація ідентичності підлітків 13-14 років, репрезентована психологічною складовою часу ("Минуле Я", "Теперішнє Я", "Майбутнє Я") на етапі перебігу кризи ідентичності	70
<i>Кузікова С.Б., Важинський С.Е.</i> Поняття ризику та схильності до ризику в психології	77
<i>Кузіна В.Д.</i> Критерії та показники емпіричного дослідження перфекціонізму та професійної ідентичності особистості офіцера	84
<i>Литвинчук Л.М.</i> Сучасні підходи до реабілітації наркозалежних осіб: психологічний аспект	88
<i>Лукомська С.О.</i> Оптимізм і соціальна підтримка як чинники адаптації особистості	94
<i>Melnik O., Lukomska S.</i> Research traditions in the study of resilience	97
<i>Михайлюк І.В.</i> Дослідження сформованості структурних компонентів діалогічної компетентності майбутніх психологів	101
<i>Михальчук Н.О.</i> Проблема добра і зла як пошук нових етичних істин у	106

науковій спадщині Георгія Балла	
<i>Папуча М.В., Наконечна М.М.</i> Свобода в науковій творчості (до розуміння творчості Г.О. Балла)	111
<i>Перепада О.М.</i> Гіперактивний розлад: статистика поширеності	118
<i>Перепелиця А.В.</i> Програма тренінгу з профілактики та подолання негативних переживань під час практичної діяльності у студентів медичних коледжів	122
<i>Подкоритова Л.О.</i> Застосування творчої групової роботи «Від гри до вправи» для професійного розвитку майбутніх фахівців соціономічної сфери	130
<i>Російчук Т.А.</i> Два витoki морального універсализму: культурно-історичний аспект	134
<i>Степура Є.В.</i> Проблема релігійності як елемента соціалізації особи	140
<i>Субін А.О.</i> Національна ідея українського народу: міф чи реальність?	144
<i>Тавровецька Н.І.</i> Емпіричний аналіз Я-позиції в загальній картині життєздійснення особистості	146
<i>Харченко Н.А.</i> Проблема вікових особливостей учнів у працях Г.С. Костюка	153
<i>Харченко Н.А., Чорна Т.О.</i> Психологія дошкільника у працях О.В. Запорожця	157
<i>Харченко Н.А., Шевчук Т.П.</i> До проблеми творчих здібностей молодших школярів	162
<i>Шевченко К.О.</i> Розвиток фасилітативної компетентності майбутніх педагогів: раціогуманістичний підхід	166
<i>Ягода В.М.</i> Теоретичний аналіз проблеми психологічних чинників патріотичного виховання дітей дошкільного віку	175
<i>Яковенко С.І., Бардова М.А.</i> Порозуміння в громаді як результат продуктивного діалогу в безпечних умовах	178
<i>Яковицька Л.С.</i> Діалого-культурологічні складові процесу самореалізації викладача у науково-технічній діяльності в контексті наукової спадщини Г.О.Балла	183
Наші автори	190

Краєва Оксана Анатоліївна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології
Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка
krae_koa@ukr.net

Трансформація ідентичності підлітків 13-14 років, репрезентована психологічною складовою часу (“Минуле Я”, “Теперішнє Я”, “Майбутнє Я”) на етапі перебігу кризи ідентичності.

Автором статті розкрито особливості трансформації ідентичності підлітків 13-14 років на етапі перебігу кризи ідентичності, репрезентовані психологічною складовою часу (“Минуле Я”, “Теперішнє Я”, “Майбутнє Я”). Зроблено наголос на важливості акцентування психологічного часу та категорії «балансу-дисбалансу» часової перспективи “минуле-сьогодення-майбутнє” в ідентифікаційній матриці особистості на період перебігу кризи ідентичності. Наведено основні статистично підтверджені та непідтверджені відмінності вищезазначених психологічних дефініцій, за допомогою яких здійснено спробу більш детального розуміння феномену кризи ідентичності особистості підліткового віку.

Ключові слова: акцентування психологічного часу на період кризи ідентичності, ідентичність, криза ідентичності, “прийняття себе “Я” / “не-Я” особистості, психологічне сприйняття складової часу (“Минуле Я”, “Теперішнє Я”, “Майбутнє Я”).

As the title implies the article describes the transformation of identity of adolescents aged 13-14 at the stage of the identity crisis. The peculiarities of the transformation of identity represented by the psychological component of time ("Past-Self", "Present-Self," "Future-Self"). The article emphasizes the importance of psychological time, balance-imbalance of time perspective "past-present-future" in person's identity matrix for the period of identity crisis. Keywords: identity, psycholinguistic aspect of identity, crisis of identity, social roles, individual characteristics.

Key words: psychological time, identity, identity crisis, self-acceptance, non self-acceptance, psychological perception of time ("Past-Self", "Present-Self", "Future-Self").

Автором статті раскрыты особености трансформації ідентичності підлітків 13-14 років на етапі кризи ідентичності, представленні психологічної складової часу ("Прошлое Я", "Настоящее Я", "Будущее Я"). Сделан упор на важности акцентирования психологического времени, категории «баланса-дисбаланса» перспективы времени "прошлое-настоящее-будущее" в идентификационной матрице личности на период кризиса ідентичності.

Ключевые слова: акцентирование психологического времени, ідентичность, кризис ідентичності, "принятие себя "Я" / "Не-Я", психологическое восприятие составляющей времени ("Прошлое Я", "Настоящее Я", "Будущее Я").

На етапі розгортання кризи ідентичності, особистість підліткового віку вперше стикається із певною трансформацією власної ідентичності, що може бути репрезентована психологічною складовою сприйняття часового континууму ("Минуле Я", "Теперішнє Я", "Майбутнє Я").

Загальною основою досліджуваного нами феномену кризи ідентичності, яка вписується в межі перебігу вікової підліткової кризи, у деяких осіб накладається на неї та виявляється, за наслідковим визначенням, більш гострішою за своїми психологічними ознаками та кризовими показниками [1], є неузгодженість ідентифікаційної матриці особистості, що поступово призводить до непогодженості у системі модальностей ідентичності, обумовлених зміною акцентування корелятивів психологічної складової часу ("Минуле Я", "Теперішнє Я", "Майбутнє Я").

Для вивчення змін превалювання корелятивів психологічного сприйняття складової часу ("Минуле Я", "Теперішнє Я", "Майбутнє Я") особистості підліткового віку та подібних до неї на період перебігу кризи ідентичності, застосовували тест М.Куна і Т.Макпартленда "Хто Я?" [3],

методику “Автопортрет”, розроблену Р.Бернсом, інтерпретовану О.С. Романовою, О.Ф. Потьомкіною [4]. Вибірку досліджуваних склали підлітки 13 та 14 років, загальною кількістю – 158 осіб.

Інтерпретація за першою з зазначених методик “Хто Я?” дозволила нам дослідити стан кризи ідентичності, пов’язаний із урахуванням сприйняття складової часу підлітками (“Минуле Я”, “Теперішнє Я”, “Майбутнє Я”).

Обробка та інтерпретація результатів, отриманих за другою методикою “Автопортрет” (“Я в минулому, сьогодні, майбутньому”) дозволила врахувати та виокремити параметри, важливі для трансформації ідентичності особистості під час кризи, а саме, для її психологічного сприйняття в часі: прийняття себе “Я” чи “не-Я”; вибору психологічного стану, акцентування психологічного стану (минуле, сьогодні, майбутнє) на період кризи ідентичності.

Опис емпіричних результатів, спрямований на дослідження сприйняття складової часу (“Минуле Я”, “Теперішнє Я”, “Майбутнє Я”) в ідентифікаційній матриці підлітка на етапі перебігу кризи ідентичності.

Методологічним обґрунтуванням нашого дослідження послужила концепція Е. Еріксона [5], згідно якого розмивання часу, втрата його відчуття, неспроможність планування майбутнього, лежить у підґрунті набуття неадекватної ідентичності на період кризи. Саме тому, при опрацюванні сприйняття часового аспекту в межах трансформації ідентичності осіб підліткового віку, ми звернули наукову увагу на три важливих категорії в структурі “Я-концепції” “Минуле Я”, “Теперішнє Я”, “Майбутнє Я” та їх акцентування в ідентифікаційній матриці ідентичності особистості.

Усвідомлений лінгвістичний самоопис підлітками власної “Я-концепції”, дозволив нам виявити сприйняття складової часу в контексті розгляду трансформації ідентичності двох різновікових груп. У результаті дослідження ми виявили, що “Теперішнє Я” задіюється підлітками в значно

більшій мірі (90% та 82%), ніж інші часові еквіваленти (“Минуле Я”, “Майбутнє Я”). Цей факт, з урахуванням переважання вказаних підлітками дієслів у теперішньому часі (“Теперішнє Я”), за нашою думкою, може бути показником кризи ідентичності й вказувати на підвищену активність при усвідомленні власного “Я-образу”, своїх вчинків, ролей тощо. Підлітки, при вказівці на складову “Теперішнє Я”, знаходяться на порозі переструктурування ідентичності на етапі кризи, наближення до відкриття власної унікальної самості.

Складова, пов’язана із “Майбутнім Я”, підвищується з віком, становить у групі чотирнадцятилітніх 17%, проти 9% у тринадцятилітніх, що може свідчити про: по-перше, невпевненість у собі, намагання відійти від прийняття рішення стосовно визначення із складовими власної ідентичності; труднощі вікового періоду, виходячи з недостатньої впевненості у власних ресурсах, силах тощо; по-друге, як розширення та проекція кордонів власного “Я” у майбутнє, пошук соціальних орієнтирів у ньому («ким бути та стати у майбутньому?»), може бути пов’язана з розвитком соціальної ідентичності на період кризи.

“Минуле Я” (представлене у 1% осіб) характеризується прагненням повернутися в минуле, небажанням усвідомлювати зміну соціальної ситуації розвитку, яка логічно призводитиме до опанування та набуття нової ідентичності, може свідчити про незадоволеність своїм “Я” в теперішньому та уникнення щодо вирішення проблеми кризи ідентичності.

Емпіричні результати показників сприйняття складової часу ідентичності підлітків на етапі перебігу кризи ідентичності, наведені у таблиці 1.

Таблиця 1.

Показники складової часу ідентичності підлітків

Представлення результатів	Складова часу				Φ _{емп}
	13 років		14 років		
	Абс	%	Абс	%	
“Минуле Я”	1	1	1	1	-

“Теперішнє Я”	70	90	73	82	1.438
“Майбутнє Я”	7	9	15	17	1.534
Всього	78	100	89	100	

Примітка: $\varphi_{\text{емп}} < \varphi_{\text{крит}} (p \leq 0,05)$, $\varphi_{\text{крит}} = \{1,64 (p \leq 0,05), 2,31 (p \leq 0,01)\}$

Отже, на віковому відрізку 13-14 років підлітки майже однаково сприймають часові категорії, за виключенням того факту, що у чотирнадцятилітніх криза ідентичності провокує особу більшою мірою замислюватися щодо власного майбутнього, що виражається у підвищенні відсотку сприйняття складової “Майбутнє Я”. Свідоме намагання підлітків визначити власну ідентичність (“Я-концепцію”) в межах часової категорії “Теперішнє Я” може вказувати на наближення до відкриття власного унікального “Я-образу” на етапі кризи ідентичності.

Окрім вищевказаного, слід зазначити, що достовірних статистично значущих відмінностей серед виділених показників складової часу не було виявлено.

Опис емпіричних результатів, спрямований на дослідження невербалізованого та малоусвідомленого змісту ідентичності, втіленого у прийнятті себе “Я” / “не-Я” та «балансі-дисбалансі» часової перспективи на етапі перебігу кризи ідентичності.

Теоретичне узагальнення наукового матеріалу дозволило визначитися з впливовими параметрами ідентичності підлітків досліджуваних груп на період перебігу кризи ідентичності: психологічним сприйняттям часу, прийняттям себе “Я” / “не-Я”, схемою «балансу» часової перспективи та його акцентуванням, представленим в ідентифікаційній матриці.

Так, за першим параметром “психологічне сприйняття часу” значної статистично достовірної різниці серед уявлень підлітків обох груп не було виявлено. За середніми показниками в стані “сьогодення”, підлітки тринадцяти та чотирнадцяти років майже об’єктивно сприймають власний вік ($x=12,79^{**}$ та $x=13,7^{**}$) ($t_{\text{емп}} = 4,7$, $t_{\text{емп}} > t_{\text{кр}} (p \leq 0,01)$). Сприйняття ними віку в “минулому” припадає на дев’ять з половиною та десять років відповідно ($x=9,66$ та $x=10,15$) ($t_{\text{емп}} = 1,6$, $t_{\text{емп}} < t_{\text{кр}} (p \leq 0,05)$). Розмах віку у “майбутньому”

припадає на 19,53 та 18,82 у чотирнадцятирічних ($t_{\text{емп}}=0.4$, $t_{\text{емп}} < t_{\text{кр}} (p \leq 0,05)$). Причому відмічено, що саме у чотирнадцятирічних осіб часові межі сприйняття “майбутнього” звужуються у порівнянні з тринадцятирічними. Цей факт може свідчити про те, що підлітки чотирнадцяти років, зіткнувшись із кризою ідентичності, підвищують акцентування спектру власної уваги на категорії “сьогодення” у вирішенні проблеми, пов’язаної із трансформацією своєї ідентичності та починають більшою мірою відчувати розмивання часу в “майбутньому”.

За наступним параметром, пов’язаним із прийняттям власної ідентичності (“*прийняття себе “Я” / “не-Я”*”) 14%** підлітків 13 років та 35%** 14 років не приймають себе в трьох виокремлених станах: минулому, сьогодні й у майбутньому, вказуючи на зображеннях, що це не вони “Не-Я” ($\varphi_{\text{емп}}^{**} = 2.951$, $\varphi_{\text{емп}}^{**} > \varphi_{\text{крит}}^{**} (p \leq 0,01)$), 86%** та 65%** підлітків відповідних груп сприймають себе ($\varphi_{\text{емп}}^{**} = 2.957$, $\varphi_{\text{емп}}^{**} > \varphi_{\text{крит}}^{**} (p \leq 0,01)$). Як бачимо з результатів, відсоток підлітків, які починають коливатися з визначенням власного “Я” на етапі кризи ідентичності, статистично достовірно підвищується у восьмикласників – 35%** ($p \leq 0,01$).

За вибором психологічного стану (*першочерговістю зображення*), 90%** підлітків тринадцяти років вказують у першу чергу “минуле”, у другу – “сьогодення” та у третю – “майбутнє”, на противагу 72%** чотирнадцятилітніх, які за першочерговістю психологічного стану відмічають *пряму схему балансу часової перспективи “минуле-сьогодення-майбутнє”* ($\varphi_{\text{емп}}^{**} = 2.879$, $\varphi_{\text{емп}}^{**} > \varphi_{\text{крит}}^{**} (p \leq 0,01)$).

За певним дисбалансом часової перспективи “*минуле-сьогодення-майбутнє*”, що вказує на загострення перебігу кризи ідентичності, серед виокремленої групи підлітків 4% та 10% відмічається у першу чергу “майбутнє”, потім “минуле” і наприкінці “сьогодення” (*непряма схема балансу або ж дисбаланс часової перспективи “майбутнє-минуле-сьогодення”*) ($\varphi_{\text{емп}} = 1.511$, $\varphi_{\text{емп}} < \varphi_{\text{крит}} (p \leq 0,05)$), статистично значущих відмінностей за φ -кутовим перетворенням Фішера не простежується.

Як проміжна між ними група, виділяється 6%* підлітків першої вікової групи та 18%* другої, які за першочерговістю сприйняття акцентують увагу на “сьогоденні”, “майбутньому” і наприкінці на “минулому” (*акцентування психологічного стану “сьогодення”*). Увага цієї групи спрямована на визначення власного “Я-образу” в просторі “сьогодення” ($\varphi_{\text{емп}}^* = 2.303$, $\varphi_{\text{емп}}^* > \varphi_{\text{крит}}^*$ ($p \leq 0,05$)). Отже, під впливом перебігу кризи ідентичності серед підлітків 14 років, підвищується відсоток індивідів, які змушені самовизначатися з компонентними складовими власної фізичної ідентичності.

Стосовно наступного виокремленого параметру “*акцентування психологічного часу на період кризи ідентичності*”, майже половина підлітків (59%* тринадцяти та 42%* чотирнадцяти років) свідомо акцентує увагу на найбільш значимому для них психологічному часі – “майбутньому” ($\varphi_{\text{емп}}^* = 2.015$, $\varphi_{\text{емп}}^* > \varphi_{\text{крит}}^*$ ($p \leq 0,05$)). Значний відсотковий показник за цим параметром вказує на психологічний дискомфорт “сьогодення” підлітків на етапі кризи, що виражається у психологічній напрузі та неадекватному стані.

Визначення наступної групи 34%* та 47%* підлітків припадає на “сьогодення”, тобто в цьому часі деякі підлітки починають відчувати під впливом кризи, потребу визначитися зі складовими власної ідентичності, усвідомлювати суперечності “Я-концепції”, необхідність зміни ідентичності ($\varphi_{\text{емп}}^* = 1.751$, $\varphi_{\text{емп}}^* > \varphi_{\text{крит}}^*$ ($p \leq 0,05$)). Причому у віці 14 років, вказана потреба набуває більшої актуальності у порівнянні з тринадцятилітніми.

Статистичної достовірно значущої різниці серед 7% та 9% респондентів двох груп від загальної кількості, які свідомо визначають власний акцент за найкращим відчуттям на “минулому” ($\varphi_{\text{емп}} = 0.528$, $\varphi_{\text{емп}} < \varphi_{\text{крит}}$ ($p \leq 0,05$)), нами не виявлено. Акцент свідомості підлітків тринадцяти та чотирнадцяти років на “минулому” може вказувати на небажання стикатися з новими реаліями, які висуває перед ними час, натомість бажання уникнути вирішення проблеми, пов’язаної із перебігом кризи ідентичності.

Висновки

Отримані результати дозволили виявити *основні відмінності в структурі ідентичності підлітків тринадцяти та чотирнадцяти років, репрезентовані психологічною складовою часу на етапі перебігу кризи ідентичності*, що стосуються статистично достовірного: підвищення відсоткової долі серед підлітків чотирнадцяти років неприйняття свого “Я” (власної ідентичності) в трьох станах: минулому, сьогодні, майбутньому (35%** проти 14%** ($p \leq 0,01$) на період кризи ідентичності; зниження рівня сприйняття себе у чотирнадцятилітніх 65%** порівняно з 86%** тринадцяти ($p \leq 0,01$); підвищення долі чотирнадцятирічних підлітків 18%* на противагу 6%* підлітків 13 років, які акцентують власну свідомість на період кризи ідентичності на психологічному стані “сьогодення-майбутнє-минуле”, що вказує на спрямованість уваги зазначеної вікової групи на визначенні власної ідентичності у просторі “сьогодення” ($p \leq 0,05$); зниження балансу часової перспективи “минуле-сьогодення-майбутнє”) ($p \leq 0,01$) у кризовому віці у 72%** підлітків чотирнадцяти років на противагу 90%** підлітків тринадцяти; підвищення свідомого акценту уваги стосовно найбільшій важливості, значимості психологічного часу у межах “сьогодення” (47%* проти 34%*) ($p \leq 0,05$) підлітків 14 років.

Таким чином, *показниками трансформації ідентичності підлітків досліджуваних вікових груп, репрезентованих складовою часу на етапі перебігу кризи ідентичності виступають*: неприйняття свого “Я” в трьох станах (минулому, сьогодні, майбутньому), підвищення акцентування уваги на “сьогоденні” у вирішенні проблеми ідентичності, відчуття розмивання часу у “майбутньому”, коливання з визначенням “Я” на етапі кризи ідентичності, дисбаланс часової перспективи “минуле-сьогодення-майбутнє”, коливання сприйняття психологічного часу, психологічний дискомфорт у межах категорії “сьогодення”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Краєва О. А. Проблема кризи ідентичності в період нормативної кризи підліткового віку / О.А. Краєва // Педагогічний процес: теорія і практика, № 1 (56), 2016. - С 46-50.
2. Иващенко А. В. Методики изучения Я-концепции личности / А. В. Иващенко, В. С. Агапов, Н. В. Барышникова. – М. : МГСА, 2000. – 265 с.
3. Романова Е.С. Графические методы психологической диагностики / Е. С. Романова, О. Ф. Потемкина. – М. : Дидакт, 1991. – 164 с.
4. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: учеб. пособие: / Эриксон Э. [пер. с англ. А. В. Толстых (общ. ред. и предисл.)]. – М. : Флинта, 2006. – 341 с. – (Библиотека зарубежной психологии).

Краєва Оксана Анатоліївна, кандидат психологічних наук
Kraieva Oksana Anatoliivna, candidate of psychological sciences
Краевая Оксана Анатольевна, кандидат психологических наук
krae_koa@ukr.net